

EIŽ PROGRAM DODJELE STIPENDIJA
POTPORA ZA ZNANSTVENO-ISTRAŽIVAČKI RAD

**UČINCI DOMINANTNOG JAVNOG DISKURSA I UTJECAJ
(NE)ZNAJA KAO ZNAK (P)OTPORA ŽENSKOM MIROVNOM
AKTIVIZMU UTEMELJENOM U VJERI U BIH**

Mag. Halida Đonlagić

SAŽETAK

Članak nastoji ponuditi opći uvid u problematiku dominantnog javnog diskursa te društveno-kulturološke konstrukcije na temelju kojih se on kreira, kao i iskustvo aktivistica u lokalnim zajednicama u Bosni i Hercegovini koje djeluju vođene svojim vjerskim uvjerenjima. Motori se njegov utjecaj na ženski mirovni aktivizam, s posebnim osvrtom na mirovni aktivizam žena utemeljenih u vjeri. Promatra se i odnos sekularnog i teološkog feminizma te izazovi u svezi s njim, a također i efekti teorije subordinacije i komplementarnosti koji legitimiziraju hijerarhijsku patrijarhalnu strukturu koja opstruira procese izgradnje pozitivnog mira u zemlji. Teorija komplementarnosti koja se poglavito temelji na dualističkim binarnim opozicijama, nekada latentno, a nekada manifestno afirmira kreiranje negativnih rodni stereotipa, spolnu podjelu rada, dok se androcentrična vizija nameće kao neutralna. Nastoji se ukazati na značaj dekonstrukcije negativnih rodni stereotipa koji dominiraju u sekularnom i religijskom javnom diskursu. Navodi se primjer žena feminističkih teologinja i znanstvenica koje stvaraju nove modele i otkrivaju nove mogućnosti za izgradnju pluralističke paradigme u borbi za rodnu ravnopravnost, te dekonstrukciju negativnih rodni stereotipa. Posljednji podnaslov daje na uvid pozitivan primjer aktivističke prakse, jedne male i periferne zajednice u BiH, gdje žene mirovne aktivistice, a vjernice pronalaze svoj put kako bi zajedničkim djelovanjem doprinijele izgradnji mira u vlastitoj zajednici, a i šire. Zaključujem kako je egalitarna idealizirana kozmologija i holistički pristup koji ista podrazumijeva najbolji put ka procesu izgradnje pozitivnog mira u zemlji.

Ključne riječi: *dominantni javni diskurs, mirovni aktivizam žena, društveno-kulturološke konstrukcije, rodni stereotipi, feministička teologija.*

Uvod

U raznolikom, ali ipak podijeljenom društvu i prostoru Bosne i Hercegovine dominantni javni diskurs u kojega se upisuju društveno-kulturološke konstrukcije uvelike opstruira procese izgradnje pozitivnog mira u zemlji, kao i ženski mirovni aktivizam zasnovan na vjeri. Svrha je ovoga rada stoga ukazati na različit kontekst njegovog nastanka (socijalni, kulturni, politički, religijski i sl.) te ispitati kakve su mogućnosti njegove transformacije.

Prvi dio rada ukazuje na strukturne i kulturne podjele koje se javljaju kao posljedica društveno-kulturološke konstrukcije javnog diskursa. Skreće se pažnja na teorije koje ih ozbiljava u praksi društva i vremena, te okviru koji određuje načine kolektivnog i pojedinačnog značenja u konstrukciji društvenih uloga.

Drugi podnaslov nudi uvid u odnos moći i znanja i tehnike kontroliranja javnog diskursa, koje se najčešće ostvaruje putem zabrane, preko privilegiranih mjesta gdje se kroz seksualnost i politiku vrše neke od najopasnijih moći. Kvadrilateralna kombinacija roda, strukture, kulture i mira/nasilja vodi nas izravno do patrijarhata kao društvenog sistema, koji afirmira negativne rodne stereotipe i rodno zasnovanu podjelu rada. Ponuđen je kritički osvrt na dihotomijsku stereotipiju religijsko-sekularno, te odnos religijskog i sekularnog feminizma i njihovu borbu za rodnu ravnopravnost.

Posljednji podnaslov, „Pozitivan primjer aktivističke prakse” nastao kao rezultat provedenog intervjua, nudi uvid u mirovni aktivizam žena, građanki i vjernica, liderica i mirotvorki koje imaju različit etnički i religijski identitet. One udruženo rade na izgradnji mira i povjerenja među ljudima u svojoj lokalnoj zajednici u Livnu, a njihov rad prepoznat je i šire, jer one grade mrežu lokalnih kontakata i podrške uspostavljajući vrlo snažne veze i sa zemljama regiona. Zbog pandemije COVID-19 intervju sam obavila putem aplikacije Zoom s katoličkom redovnicom, časnom sestrom Blankom Jeličić i pripadnicom Islamske vjerske zajednice mualimom Šejlom Mujić-Kevrić koje žive i djeluju u Livnu. Polustrukturirani intervju sam obavila sa svakom ponaosob. Ispitanice su davale odgovore na ista istraživačka pitanja navedena u tom dijelu rada.

Dominantni javni diskurs: štetni učinci i mogućnosti transformacije

Sliku života kroz prizmu dominantnog javnog diskursa predratne, ratne i postratne BiH potrebno je motriti u kontekstu njegove (zlo)upotrebe, pri tome uzimajući u obzir društveno kulturološke konstrukcije koje ih oblikuju. Takve konstrukcije često se temelje na polariziranoj dualnosti koja se najčešće ogleda u određenoj vrsti binarne opozicije poput: muško-žensko, okomito-vodoravno, privatno-javno, religijsko-sekularno, pasivno-aktivno, racionalno-emotivno, i sl. U slučaju fenomena rodnosti, ovakva polarizacija se na dubljem nivou očituje i kao: žensko-pasivno-privatno-emotivno-vodoravno, nasuprot muškom-okomitom-aktivnom-racionalnom-javnom, pa bilo da je riječ o sekularnoj ili religijskoj domeni djelovanja. A upravo takve konstrukcije generiraju dublje strukturne i kulturne podjele i kategorizacije što prijeći procese izgradnje pozitivnog mira¹ u zemlji (Galtung 1996). Zato je bitno motriti ih u relaciji njihove teorije koja ih ozbiljava u praksi kulture, društva i vremena, kao okvir koji određuje načine kolektivnog i pojedinačnog procjenjivanja značenja u konstrukciji društvenih uloga. Njihova značenja se konstruiraju u određenom kontekstu (socijalnom, kulturološkom, političkom, religijskom, i sl.). U binarnim opozicijama organizirana značenja na širem socijalnom i kulturnom planu garantiraju djelotvornost hijerarhijski utemeljenih struktura. U svom radu autorica Marot-Kiš i autor Bujan (2008.) pišu da u tradiciji kulture Zapada, predstavljenoj filozofskim, književnim i drugim umjetničkim i znanstveno-teorijskim praksama, značajni dosezi pojma identiteta rastvaraju se u binarnim opozicijama duhovnog i tjelesnog, individualnog i kolektivnog, stalnog i promjenjivog, aktualizirajući zatim hijerarhijske odnose među

¹ Norveški sociolog Johan Galtung u svojoj knjizi „Mirnim sredstvima do mira“ pravi distinkciju između negativnog i pozitivnog mira, pri čemu negativan mir definira kao puko odsustvo fizičkog nasilja kao što je rat, ali i odsutnost socijalne pravde, ljudskih prava, tolerancije, i sl., dok pozitivan mir definira kao kooperaciju za zajedničku i jednaku dobrobit i harmoniju. Dalje razlikuje *izravan pozitivan mir* koji se sastoji od verbalne i fizičke dobrote, dobra za tijelo, um i duh Sebe i Drugog; odnosi se na sve osnovne potrebe, opstanak, blagostanje, slobodu i identitet. Ljubav je otjelovljenje ovoga: jedinstvo tijela, uma i duha. *Strukturni pozitivan mir* predstavlja zamjenu represije slobodom, a eksploatacije ravnopravnošću, a zatim jačanje tog *dijalogom* koji bi zamijenio penetraciju, *integracijom* koja bi zamijenila segmentaciju, *solidarnošću* koja bi zamijenila fragmentaciju, *participacijom* koja bi zamijenila marginalizaciju. Kulturni pozitivan mir predstavlja zamjenu legitimizacije nasilja legitimizacijom mira u religiji, pravu i ideologiji, u jeziku, u umjetnosti i nauci, u školama, na univerzitetima i medijima. Dapače, izgradnja kulture pozitivnog mira, što znači otvorenost za različite ljudske sklonosti i sposobnosti, a ne potiskivanje.

pretpostavljenim konstitutivnim elementima identitetskog konstrukta, što se iscrpljuje u rodnim, spolnim, obrazovnim, religijskim, političkim, dobnim i drugim afilijacijama pojedinaca i skupine.

Snaga dominantnog patrijarhalnog poretka očituje se u činjenici da se odriče opravdanja, tj. androcentrična vizija nameće se kao neutralna. Upravo tu možemo i tražiti uzroke negativnih rodnih stereotipa i tradicionalnih stavova o muškim i ženskim ulogama, gdje se spolna podjela rada utemeljuje kao društvena konstrukcija nastala kolektivnim radom socijalizacije. Stoga se, prema istoj, muškarac nalazi u nadređenoj poziciji u odnosu na ženu, za njega je rezerviran javni prostor, odnosno bavljenje politikom ili bivanje na čelu javnih institucija bilo sekularnih ili religijskih; dakle, hijerarhijski odnos s muškarcem na čelu, budući da je muškarac racionalno biće, dok je žena emotivna i za nju treba da skrbi muškarac. Iako se žena smješta u privatni prostor radi svoje „emotivne” prirode da skrbi o kućanskim poslovima i članovima obitelji ipak kao glava tog istog privatnog prostora postavljen je muškarac. Muška dominacija na kojoj je utemeljena spolna podjela rada, vrlo stroga raspodjela aktivnosti dodijeljena svakome spolu, njihova mjesta tržišta rezerviranog za muškarca i kuće rezervirane za ženu. Društveni svijet tijelo konstruira kao spolno definiranu stvarnost. Ovaj se program percepcije primjenjuje na sve stvari svijeta, prije svega na samo tijelo u njegovoj biološkoj stvarnosti. Ovaj program konstruira razliku između bioloških spolova u skladu s načelima mitske vizije svijeta ukorijenjene u proizvoljnom odnosu dominacije muškaraca nad ženama, koji je sam upisan podjelom rada u stvarnost društvenog poretka, a samim tim i diskursa. Tako se ozakonjuje odnos dominacije ugrađujući ga u biološku prirodu, koja je sama naturalizirana društvena konstrukcija (Bourdieu, 2001.). Paralelno s tim dolazi i naučena nemoć², odnosno termin koji Bourdieu uvodi i koristi kako bi objasnio

² U svojoj knjizi „Vladavina muškaraca“ Bourdieu pojašnjava kako se naučena nemoć žena manifestira u simboličkoj moći muškaraca. S tim u svezi navodi nekoliko konkretnih primjera iz Francuske gdje, prema istraživanju koje je sproveo, a kojom prilikom su Francuskinje u ogromnoj većini izjavljivale da žele starijeg supruga i, sasvim sukladno s tim, više od dvije trećine njih ide dotle da izričito odbijaju muškarca rasta manjeg od svoga, u čemu on vidi iščezavanje očiglednih znakova „spolne hijerarhije”, jer izvrtanje očiglednosti, prema Michaelu Bozonu, značilo bi dozvoliti da se misli da žena vlada, što je (paradoksalno) društveno ponižava, ona se osjeća poniženo s poniženim muškarcem. Tu se jasno očituje naučena nemoć onih žena koje se s ovakvim svojim stavovima uglavnom slažu s muškarcima u prihvatanju spolnih znakova potčinjenog položaja. Po istoj logici Myra Marx Ferree navodi i drugi primjer u kojem podsjeća kako glavna prepreka promjeni podjele rada u kući proističe iz činjenice da su kućni poslovi shvaćeni kao „neodgovarajući pravim muškarcima”, te bilježi da žene skrivaju pomoć koju primaju od svoga muža iz

da se zapravo ne radi o prirodnoj nego društvenoj prirodi žene koja se predstavlja kao prirodna, pa je samim tim naučena nemoć ona koja je notorna u ponašanju mnogobrojnih žena, jer one primjenjuju kategorije onih koji vladaju odnosima vladavine i čine da ti odnosi izgledaju prirodni, što ih vodi u samopotjecenjivanje. Drugi važan termin s kojim nas upoznaje Bourdieu jeste simbolička moć pomoću koje se legitimizira vladavina muškaraca. Univerzalno prvenstvo muškaraca potvrđuje se u objektivnosti društvenih struktura i produktivnih i reproduktivnih aktivnosti koje su temeljene na spolnoj podjeli proizvodnog rada i podjeli rada biološke i društvene reprodukcije koja dodjeljuje muškarcu glavni doprinos (Bourdieu, 2001.).

Pored već spomenutih stereotipa temeljenih na polariziranoj dualnosti, koji se javljaju kao produkt društvene konstrukcije, značajno mjesto u javnom diskursu zauzima i dihotomijska stereotipija religijsko-sekularno u kojoj se često previđa učešće vjernica u procesima rodne ravnopravnosti. S tim u svezi autorice Anić i Spahić-Šiljak u znanstvenom članku pod nazivom „*Sekularizacija religije kao izvor vjerskih rodnih stereotipa*” (Anić i Spahić-Šiljak, 2020.) upozoravaju na tri različita stava sekularnih zapadnjakinja feministkinja prema religiji (Nyhagen, 2017.). Prvi je stav radikalnih sekularnih feministkinja koje su antagonističke prema svim oblicima religije unutar privatne i javne sfere, odbacujući religiju kao neizbježno patrijarhalnu. Drugi je kombinacija „*hard*“ i „*soft*“ stava, koji odbacuje prisustvo religije u javnoj sferi, a prihvata njezinu prisutnost u privatnoj sferi. Treći pristup je „*soft*” koji prihvaća religiju u privatnoj i javnoj sferi, ali uzima u obzir institucionalne religijske forme koje promoviraju rodnu nejednakost (Anić i Spahić-Šiljak, 2020.). Evidentno je da postoji određeni broj feminističkih teoretičarki koje u potpunosti žele isključiti religiju, za koju vezuju iracionalnost, emotivnost, predrasude, na taj način podupirući sekularno-religijsku dihotomiju, koja sekularizaciju (za koju se vezuje racionalnost, razumnost i objektivnost) smatra najboljim putem ka rodnoj ravnopravnosti. To dalje implicira da je religija nazadna, konzervativna i tradicionalna, a da su žene vjernice potlačene, poslušne i nisu nimalo naklonjene feminizmu. Dok se s druge strane sekularizam vezuje uz progres, slobodu i modernost, a žene iz sekularne sfere smatraju slobodnim,

straha da ga ne ponize. (M. Marx Ferree „*Sacrifice, Satisfaction and Social Change: Employment and the Family*“, K. Brooklin Sack et D. Remy (eds). *My Troubles are Going to Have Trouble with Me*, New Brunswick (N.J), *Rutgers University Press*. 1984. str. 73).

samoaktualizirajućim feministicama. Ovakva radikalna dihotomija zanemaruje mirovni aktivizam žena vjernica i njihovu borbu za rodnu ravnopravnost. U tom smislu produkcija znanja o feminizmu na periferiji Balkana bila je artifičijelno razdvojena na sekularne i religijske feminističke krugove, ističe Spahić-Šiljak, te zaključuje kako su religijske feministkinje isključene i da se suočavaju s trostrukom marginalizacijom: od strane države, od strane sekularnih feministkinja i od strane njihovih vlastitih vjerskih zajednica i njihovih institucija (*Ibid.*). Nasuprot tome, javlja se kritika sekularno-religijske podjele od strane feminističkih teologinja koje aktivno rade na promoviranju ljudskih prava. One “žongliraju” između sekularnih i religijskih rodni modela i normi (Berger, 2008.). Vjernice-mirovne aktivistice i znanstvenice priznaju da se religija također upotrebljava za legitimizaciju rodne neravnopravnosti i diskriminacije spram žena, ali ne prihvataju da je religija sama po sebi nužno patrijarhalna (Anić i Spahić-Šiljak, 2020.). U daljnjem tekstu ove autorice upozoravaju kako je pozicioniranje sekularnog opoziciono od religijskog upravo ono što afirmira rodnu diskriminaciju upakovanu u sekularno društvo, te da niti sekularizacija do danas nije riješila problem rodne neravnopravnosti (*Ibid.*).

Ovo nadalje implicira na nužnost dekonstrukcije rodni stereotipa koji su proizvod društveno-kulturološke konstrukcije temeljene na dualističkoj polarnosti, koje se nerijetko nalaze u određenoj vrsti binarne opozicije. Namjera dekonstrukcije bi bila pokazati kako drugi član u opoziciji nije subordiniran i od sekundarne važnosti, već trajan i konstitutivan, a da kategorizacije pojmova ne postoje u apsolutnim i strogim značenjima. To bi podrazumijevalo pristup koji se proširuje na područje društvenih, gospodarskih, političkih i religijskih struktura razotkrivajući kulturom promovirane binarizme kao odraze pozicija moći. Za to je potreban jedan holistički pristup koji preciznije podrazumijeva da su npr. racionalnost, emotivnost, objektivnost, intuitivnost, logičnost, analitičnost, pasivnost, te aktivnost ljudske kategorije, karakteristične i ženama i muškarcima, i da se vezuju uz jastvo jedinstvenoga bića, odnosno individualnost određene osobe. Suvremena psihijatrija i neurokirurgija često spominju dijelove „lijeve i desne” polovice mozga. Istraživanja pokazuju kako svaka od njih ima vlastita jedinstvena obilježja, te odgovarajuće funkcije unutar cjelovitog bića. Uz neke iznimke, lijeva je hemisfera odgovorna za logična, pravocrtna te strogo činjenična ponašanja i misli, dok je desna zadužena za intuitivna, stvaralačka, maštovita ljudska iskustva. No, bilo da se nalazimo u muškom ili ženskom tijelu, ljudski je mozak androgin, bez obzira na spol tijela u kojem se

nalazi. Vjerovati u premoć jednog spola nad drugim izaziva otpor i nasilnu reakciju. No otpor je uzaludan jer je androgenost stvarnost ovoga svijeta koja se ne može izmijeniti egocentričnom ili željom za dominacijom ili manipulacijom (Favors, 2001.). U skorije vrijeme u literaturi se često govori o društvenom mozgu koji se razvija u interakciji sa svijetom koji ga okružuje. U toj interakciji mozak prima i upija informacije izvana a svojom kreativnošću pravi selekciju informacija koje će primiti, a koje ne. Prema tome se oblikuje i tako dolazi do spajanja biološkog, kulturnog i društvenog utjecaja.

Osim dekonstrukcije rodних stereotipa, koja se nameće kao imperativ, a uz holistički pristup koji je u tom smislu od velike pomoći, potrebno je uložiti sve dodatne napore u razvoj obrazovanja nužnog za suzbijanje negativnih stereotipa koji čine temelj tradicionalnih stavova o muškim i ženskim ulogama koji ženu zatvaraju u privatnu sferu, i to prije svega kroz obrazovno-odgojni sustav i medije (Bušljeta i Šerić, 2011.).

Uloga (ne)znanja u kreiranju dominantnog javnog diskursa u BiH

Ukoliko želimo razumjeti ljudsko ponašanje na određenom mjestu i u određenom vremenu, potrebno je motriti dominantne diskurse, odnosno vezu ekspresije moći i znanja među njima (Foucault, 1971.). Takve veze kreiraju se na nivou institucija, njihovih kolektiva, individua, odnosno predstavnika različitih religijskih, društvenih, kulturnih, nacionalnih, profesionalnih, spolnih, dobrih i sličnih skupina. U svakom se društvu produkcija diskursa u isti mah kontrolira, selektira, organizira i raspodjeljuje, i to izvjesnim postupcima čija je uloga da ukrote moć i opasnosti diskursa, da ovladaju njegovim nepredvidivim implikacijama (*Ibid.*). To se najčešće postiže nekim od tehnika isključivanja, a jedna od najočiglednijih tehnika jeste zabrana. Foucault nadalje smatra kako su oblasti u kojima su okviri najuži i zabrane sve brojnije upravo oblasti politike i seksualnosti, pa je sam diskurs bio jedno od privilegiranih mjesta gdje se kroz seksualnost i politiku vrše neke od najopasnijih moći. Uporište takav diskurs nalazi u teoriji subordinacije ili, preciznije rečeno, patrijarhalno-hijerarhijskom poretku. Ovakav poredak autorica Anić locira u razdoblje predmodernosti gdje žensko pitanje nije ni moglo nastati, jer je bilo već unaprijed odgovoreno (Anić, 2003.). Modernost, naprotiv, omogućuje žensko pitanje. *Homo modernus* želi posjedovati sve one predane vrednote, pa tako i značenje i ulogu žene u društvu. U modernosti

počinje se na drugačiji način i vrlo intenzivno razmišljati o ženi. No, pravo žensko pitanje opet nije moglo nastati jer se postavljalo, kako je istaknuto, na temelju već unaprijed definiranoga razuma i slobode (*Ibid.*). Povrh toga, to su pitanje postavljali i na nj davali odgovor isključivo muškarci. Opis uloge žena, „komplementarnost/subordinacija“, zapravo odgovara predmodernom hijerarhijskom svjetonazoru u kojemu je žena bila hijerarhijski i božanski subordinirana muškarcu (*Ibid.*). Kroz hijerarhijski poredak subordinacije najlakše se legitimizira izravno nasilje upereno protiv osnovnih potreba ljudi i strukturno nasilje, gdje je takvo ugrožavanje ugrađeno u društvene i svjetske strukture u obliku eksploatacije i represije kojega je produkt kulturno nasilje, koje obuhvaća aspekte kulture kao što su jezik i religija koji ponekad svjesno ili nesvjesno legitimiziraju izravno i strukturno nasilje (Galtung, 1996.).

Kvadrilateralna kombinacija roda, strukture, kulture i mira/nasilja vodi nas izravno do patrijarhata kao društvenog sistema. Nemogućnost shvaćanja realnosti postojanja patrijarhata u ljudskom društvu možda se najbolje može objasniti kao primjer kulturnog nasilja na djelu. Feministička teorija je, ukazujući na ovo, dala značajan doprinos teoriji mira. Pošto se svaki primjer najbolje shvata putem svoje negacije, trebalo bi odmah da dodamo kako mirna negacija patrijarhata nije matrijarhat nego jednakost i rodna ravnopravnost – horizontalne strukture koje uspostavljaju partnerski odnos među rodovima (*Ibid.*). To nas dovodi do teorije egalitarnosti, koja je postojala od davnina ali nije zaživjela u plemenskim društvima. Ova teorija postavlja u ravnopravan položaj muškarca i ženu i naglašava jedinstvo u različitosti koje nije rodno uvjetovano. Podrazumijeva dostojanstvo jedinstvene osobe, a sve druge razlike se brišu. Egalitarna teorija rodnih odnosa promovira partnerstvo, za razliku od teorije komplementarnosti koja se temelji na binarnosti muške i ženske prirode. Egalitarna teorija podrazumijeva da je žena rođena s punim dostojanstvom kao i muškarac i da je sposobna obavljati poslove jednako kao i muškarac. Biološke razlike se ne negiraju, ali se ne dopušta da se temeljem biologije izvode psihološke, kognitivne i druge razlike kojima se ženi striktno dodjeljuje podređeni status i određuje šta smije, a šta ne smije raditi.³ Iznimno je teško da ova teorija zaživi čak i danas jer, kako to objašnjava

³ Na seminaru „Vjernice i građanke” održanom putem aplikacije Zoom u periodu od 19. do 23. oktobra 2020. godine u organizaciji Ekumenske inicijative žena u Omišu, profesorica Zilka Spahić-Šiljak na primjeru islamske

Foucault, nad njom se nameće čvrsto etabilirani patrijarhalni poredak koji se kroz diskurs ponovno utvrđuje, a njegov status se ponovno aktualizira. Ista patrijarhalno idealizirana struktura nastoji održati svoju viziju univerzuma s normativnim religijskim konstruktivima: šta je rod, kakvi društveni odnosi trebaju vladati, odnosi među spolovima, odnos pojedinca s Bogom, i sl. Zato je važno stvarati nove modele pomoću kojih će se i religija vratiti svojim korjenima, otkrivajući nove mogućnosti za izgradnju rodne ravnopravnosti. To je projekt na kojem feminističke teologinje i znanstvenice iz oblasti rodnih studija već decenijama rade. One se svojim aktivnim angažmanom zalažu za, kako to Berger naziva, prijeko potrebnu pluralističku paradigmu, u kojoj se sekularno i religijsko međusobno ne isključuju nego djeluju udruženo (Berger, 2008.).

Jedan svijetli primjer toga truda jeste projekt pokrenut od strane TPO Fondacije u Bosni i Hercegovini, koji je rezultirao izdavanjem knjige pod nazivom „I vjernice i građanke“ (Spahić-Šiljak i Anić, 2009.). U toj knjizi muslimanske i kršćanske teologinje i znanstvenice iz oblasti rodnih studija korijene ženskih ljudskih prava pronalaze u svetim knjigama, te se zalažu za dijalog između religijskih i sekularnih diskursa u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, radeći neumorno na rušenju rodnih stereotipa koji kontinuirano blokiraju ostvarenje zakonom zajamčene ravnopravnosti spolova (Anić i Spahić-Šiljak, 2020.).

Pozitivan primjer aktivističke prakse

U javnom diskursu Bosne i Hercegovine koji se tiče procesa izgradnje mira, ženski mirovni aktivizam, a pogotovo mirovni aktivizam žena vjernica, građanskih aktivistica nalazi se na margini.

tradicije objašnjava egalitarnu idealiziranu kozmologiju, skrećući pažnju na to kako uvijek treba imati u vidu vrijeme i mjesto njezinog nastanka. Tako sama poruka islama – koliko god ona bila egalitarna i revolucionarna za period svog nastanka – bila je i jezikom i stilom i praksom androcentrična, jer ona govori čovjeku 7. stoljeća. Posebno naglašava kako univerzalna poruka mora biti otpakovana u svakom stoljeću i vremenu. Egalitarna idealizirana kozmologija jeste temelj poruke Kur'ana, ona je temelj za tumačenje postanka svijeta. Ne postoji rodna razlika, nego postoje osobe koje na Božijem putu promiču ljubav, koje vole i koje su voljene. Jedina razlika koju Bog postavlja kao kriterij razlikovanja je „takva“, odnosno bogobožnost, moralna svjesnost, tj. osoba koja je svjesna Božijeg prisustva i koja svoja djela upravlja prema tome.

No, knjiga „Sjaj ljudskosti“ autorice Spahić-Šiljak predstavlja jedan radikalni zaokret i posvećuje pažnju ženama mirovnim aktivisticama kao i mirotvorkama čiji je aktivizam temeljen na vjeri, koje su se u punom kapacitetu trudile uložiti sav svoj vjerski i građanski kapital i pomoći onima koji to trebaju, promovirati ljudska prava, te se zalagati za dijalog i mir. Te su žene inspirirale druge ljude da im se pridruže na putu mira iako su zapostavljene u medijima, kao i u političkom, nacionalnom i vjerskom diskursu (Spahić-Šiljak, 2013.). Autorica je svojom knjigom ukazala na važnost i ulogu mirovnog aktivizma žena utemeljenih u vjeri koje komuniciraju ideju mira i dijaloga, te u svoj aktivistički angažman unose ogroman duhovni kapital koji ima potencijal produbiti komunikaciju i dovesti je na visoku razinu, kao i dati veliki doprinos razvoju međusobnog razumijevanja i izgraditi produktivniju vezu esencijalnu za pozitivne društvene promjene i suzbijanje nacionalizma, ekstremizma, ksenofobije, šovinizma i sl. Budući da autorica nije htjela dopustiti da žene u BiH budu zapostavljene i zaboravljene, odlučila je zabilježiti njihove priče, nade i stremljenja, moralne dvojbe ali i vjeru da se mnogo toga može postići samo ukoliko osoba ima viziju i uvjerenja da se stvari mogu mijenjati na bolje. Podsjetila je kako žene nemaju vremena bilježiti svoja postignuća, jer je za većinu njih građenje veza među ljudima, vraćanje dostojanstva i pružanje podrške bitnije od same vidljivosti onoga što rade.

Potaknuta tom praksom odlučila sam u ovaj tekst uvrstiti intervju s dvije vjerske službenice i mirovne aktivistice u Livnu, koje su u svojoj zajednici ali i šire prepoznatljive po svom humanitarnom radu, obrazovno odgojnim aktivnostima, te borbi za ljudska prava: časna sestra Blanka Jeličić, katolička redovnica, i islamska službenica, mualima Šejla Mujić-Kevrić.⁴ Njihov zajednički mirovni angažman počeo je prije četiri godine na poziv i inicijativu sestre Blanke. Njihov zajednički aktivistički angažman postao je prepoznatljiv i medijski popraćen u njihovoj lokalnoj zajednici, a i šire. Mediji iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine zabilježili su neke od njihovih humanitarnih akcija i drugih aktivističkih poduhvata. Kroz intervju koji sam obavila sa svakom ponaosob, uvidjela sam da je snaga

⁴ Časna sestra Blanka Jeličić rođena je u Ivankovu kod Vinkovca, a porijeklom je iz Jajca. Pripada redu Sestara milosrdnica Svetoga Vinka Paulskog. Studirala je u Zagrebu i u Rimu. Vodi marijansko-vinkovsku mladež i Udrugu Svetog Vinka u Livnu. Radila je u glazbenim školama u Tomislavgradu i Žepču, te u katoličkom školskom centru u Žepču, a to su škole otvorenog tipa, od kojih su neke bile državne škole, a neke u vlasništvu katoličke crkve. Mualima Šejla Mujić-Kevrić studirala je u Sarajevu na Fakultetu islamskih nauka. Za vrijeme studija u Sarajevu bila je članica centra za edukaciju i istraživanje „Nahla“. Trenutno je koordinatorica za rad sa ženama Medžlisa Livno.

njihove vjerske utemeljenosti osnovna sila koji ih nadahnjuje i motivira da djeluju kao sestre po aktivizmu, usprkos nekim identitetskim, dobnim i osobnim različitostima.

Prvi koraci poslijeratnog vjerski motiviranog aktivizma žena

Mualima Šejla istaknula je da je nakon ratnih stradanja te duboke podijeljenosti društva u kojem se nažalost još uvijek nalazimo najsigurniji početni korak mirovnog aktivizma karitativnog, odnosno humanog karaktera jer to građani lakše prepoznaju. Ona kaže:

„Nekada sami nismo u mogućnosti odgovoriti potrebama našeg naroda, ali zajedno s drugima s kojima dijelimo ciljeve, činjenje dobra postaje lakše ostvarivo. Zajedno možemo učiniti mnogo više.⁵“

„Baš je dobro činiti dobro,“ navodi sestra Blanka. Družba sestara milosrdnica Svetog Vinka Paulskog ove godine slavi 150 godina u Sarajevu i BiH. Tim povodom sestra Blanka pojašnjava:

„Ono što je temelj našeg vjerovanja, tj. karizme jeste briga za osobe u potrebi. Naglasak je i na radu u školstvu, socijalnim ustanovama, školama, staračkim domovima, kao i s onima kojima je najpotrebnije. Nadahnuće iz kojeg crpimo jesu evanđelje i karizma Svetog Vinka koji je bio jedan od velikih svetaca katoličke crkve. On je sam utirao puteve različitim humanitarnim organizacijama, bolnicama, i sl.⁶“

„Institucionalno, sestra Blanka djeluje ispred katoličke crkve, a ja ispred Islamske vjerske zajednice,“ kaže Šejla i dodaje:

„Na terenu nas uglavnom podržavaju građani jer mi nemamo svoj budžet. Podržavaju nas i neke druge nevladine organizacije od kojih su neke vjerske a neke nisu, kao na primjer 'Pomozi.ba'. U početku smo uglavnom bile fokusirane na humanitarne aktivnosti: nabavka

⁵ Intervju s islamskom službenicom mualimom Šejlom Mujić Kevrić putem Zoom platforme 04.10.2020

⁶ Intervju s katoličkom redovicom, časnom sestrom Blankom Jeličić putem Zoom platforme 08.10.2020

kućanskih aparata, mašinâ za veš, namještaja, odjeće, obuće, hrane, lijekova, ogrijeva za potrebite građane koji žive u siromaštvu i nemaju si mogućnosti to sami priuštiti.“

„Kasnije smo organizirali i prikupljanje sredstava za liječenje osoba kojima je bila potrebna neka ozbiljnija zdravstvena intervencija, a nisu si je mogli sami priuštiti.“

Suradnja

O suradnji među aktivisticama raznih provenijencija sestra Blanka svjedoči sljedeće:

„Suradivali smo također s Udrugom za uvažavanje i toleranciju. Bio je jedan sportski događaj u Livnu koji se zvao 'Koškarkom za toleranciju i protiv nasilja'; iskoristili smo to za zajedništvo kako bismo s mladim sportašima humanitarno djelovali za jednu košarkašicu, teško oboljelu djevojku u Livnu. Sudjelovali smo u toj aktivnosti tako što smo pekli palačinke i novac je išao za pomoć toj djevojci. Odazvale su se i gospođe iz Medžlisa Islamske zajednice, one su pekle kolače, mi palačinke i to zrno zajedništva izrodilo se u ovo naše današnje zajedništvo.“

Prisutan je također i onaj formalni dio suradnje kroz vjerske institucije i on se uglavnom odvija kroz međureligijski dijalog u organizaciji Međureligijskog vijeća i vjerskih institucija. Međureligijski dijalog, a posebno ženski glasovi u njemu, iznimno su važni u podizanju svijesti kako vjerskih pojedinaca tako i pojedinaca koji su u njega izravno uključeni, kao i širih vjerskih zajednica i društva u kojem te vjerske zajednice koegzistiraju, jer razara negativne stereotipe i predrasude, a oplemenjuje prostor vjerskim znanjem. Istovremeno, ženska gledišta su izuzetno vrijedna jer otkrivaju velom prekrivene predrasude kroz kritičko mišljenje, pa čak i najsuptilnija, ali često previdena i prešućena pitanja koja ostaju skrivena i neiskazana (Furlan, 2019.).

Pozitivan primjer je također mreža žena vjernica pri Međureligijskom vijeću BiH. Do sada su održana tri ili četiri kongresa, a u njima je učešća uzelo na stotine žena. Kongres u Međugorju je trajao par dana, a pridonio je tome da se žene emancipiraju i da se potiču i usmjeravaju da mogu raditi zajedno na mirovnom aktivizmu. Te kongrese uvijek krasi suze radosnice, puni su ljubavi i empatije. Šejla tim povodom ističe:

„Dokaz su i da se može kada se hoće, samo uvijek treba neko da pokrene stvar i da bude na čelu. Nakon svakog tog susreta dogovore se neke aktivnosti i bude projekata na terenu. Imali smo i u Livnu par susreta, ali nisu zaživjeli, jer u toj mreži nije bio dovoljan broj žena koje su razumjele šta konkretno tu treba da se radi.“

Učinkovitost (vjerskog) aktivizma

Na moje pitanje: da li mirovni aktivistički angažman žena utemeljenih u vjeri, iako malen u kvantitativnom smislu posjedovanja moći, a velik u kvalitativnom smislu, ima veći praktični učinak i više doprinosi izgradnji mira nego prakse institucionalnih religija u globalu, Šejla odgovara:

„Da, zaista jeste tako. Recimo, u kontekstu projekta mreže žena vjernica pri Međureligijskom vijeću u timu su tri žene stručne suradnice i dva muškarca. To su ljudi koji rade na terenu, ali ne mogu ništa konkretno učiniti bez podrške i odobrenja svojih poglavara. Također bih spomenula primjer ne samo mirovnog međureligijskog aktivizma, nego i društvenog aktivizma. Navela bih primjer Udruženja žena Islamske zajednice u Livnu koje ima mnogo veći domen rada, a i ostvarene rezultate, nego što to imaju naše kolege imami koji rade i koji su nadležni da rade s muškarcima i ženama. Da li je to povezano s tim da muškarci ne pristaju tako lako na određene projekte koje vole žene, kao što je rad na terenu? Ja vidim stvarno da širom Bosne i Hercegovine moje kolegice koje rade sličan posao imaju zaista fenomenalne rezultate na raznim projektima, a rijetko vidimo da su muškarci vjernici nešto konkretno uradili na terenu. Kao da postoji takva determinacija da muškarci vode i ne moraju ništa raditi na terenu.“

Na isto pitanje sestra Blanka odgovara:

„Postoji tu kompleksnost situacije vezano za odnos religije u smislu da ako odete u neku drugu sredinu gdje je vaša religija manjinska, ja sam imala osobno iskustvo da su neki psovali Boga i govorili šta će časna sestra ovdje. Da li je to bio neki vehabija toliko indoktriniran u nešto što nije naš islam iz BiH? Tako se onda u tom smislu čine dobra djela i s jedne i druge i treće

strane, a da se puno ne govori o tome i ne otkriva, po mome sudu možda radi nekog većeg dobra. Jer morate to nekako uokviriti da nekoga ne izazovete, a ipak da djelujete i činite i da u tome uspijevate iz čiste ljubavi prema Bogu. Jedan župnik u Livnu pomogao je sanirati cijelu stranu kuće s još nekoliko osoba, ali nije želio da se eksponira i to nikada nigdje nije ni spomenuto. Što se tiče moga slučaja i katoličke crkve u Livnu, župnici i fratri jako puno pomažu. Katolička crkva vrednuje ulogu žene i kada crkva promatra ženu u njezinim aktivnostima, smatra se da je njezina uloga neizmjereno važna jer se nadahnjuje na ulozi Marije, majke Isusove koja je činila sve ono što je bilo potrebno za Isusa i dijelila milost, milosrđe i milostinju.“

Podrška nevladinog sektora i promjena infrastrukture

Vezano uz transformaciju unutrašnjosti infrastrukture i podršku nevladinog sektora Šejla je navela i sljedeće:

„Što se tiče vodstva ovdje u Islamskoj zajednici, hvala Bogu, i to se mijenja, mi sada u Rijasetu imamo na vodećim pozicijama veći broj žena, što je jako dobro i pozitivno i ako Bog da tako će se i nastaviti. Otvaraju se vrata ženama i njihovom vjerskom djelovanju u Islamskoj zajednici. Bila sam na jednom predavanju dok sam još studirala, tema je bila žene u građanskom društvu i međureligijskom dijalogu. Na tom predavanju je jedna profesorica arapskog iznijela točan podatak na temelju svojih istraživanja koliko je tada bilo žena profesorica u srednjim školama, medresama, Fakultetu islamskih nauka, koliko žena studira i nabrojala je veliki broj žena. To je bilo jako poticajno predavanje da ustrajemo i tražimo promjene.

I nastavlja:

„Također i kroz neke nevladine organizacije kao što je 'Nahla', koja postoji već oko dvadeset godina i to na tri punkta u BiH. Ja sam bila dio 'Nahle' dok sam studirala, bilo je jako lijepo kad ima neko udruženje gdje sam mogla otići da ispunim neke svoje osobne, psihičke i profesionalne potrebe. Dolazi do promjene kapaciteta i infrastrukture u Islamskoj zajednici, pa sada džamije podržavaju mnogo više mogućnosti da žene budu dijelom vjerskog aktivizma. Vjerovatno je

Islamska zajednica pod velikim pritiskom morala otvoriti vrata ženama, jer što se obrazujemo, idemo na fakultete i u medrese ako nećemo imati posla i gdje da radimo.“

Zajedno graditi bolje društvo

Na moje pitanje: Kako žene aktivistice koriste vjerske potencijale kao izvor društvene promjene, koja okuplja različite grupe ljudi oko zajedničkog dobra?

Šejla kaže:

„Sad je na tom tragu važno ići iznad samog pomaganja ljudima u potrebi, graditi mrežu s pripadnicima drugih vjerskih zajednica i organizacijama civilnog društva kako bi ohrabрили jedni druge da radimo i zajedno gradimo bolje društvo i zajednicu. Zato je sljedeća važna stvar na kojoj se mnogo radi edukacija. Tako nastojim skrenuti pažnju na građanski aktivizam i da iznesem neke aktivnosti iz džamije, jer ne moraju žene vjernice samo biti u džamiji i ibadetiti⁷, a da se ne zanimaju za svoje društvo i za probleme svoga društva, za svoje susjede i građane. Radim na tome da osvijestim da smo svi dio zajednice i da je bitno da iskoristimo svoje potencijale grupno i pojedinačno i da svoja vjerska i građanska znanja iskoristimo i van zidova džamije. Mnogo sam se trudila raditi na obrazovanju i da dovedem razne predavače da nas uče teorijskim i praktičnim znanjima. Zato sam jedne godine napravila spisak žena u Livnu koje su dobro obrazovane i koje žele da daju neki doprinos, pa sam ih pozvala da nam održavaju predavanja. Recimo, zvala sam sestru Blanku u džamiju da održi predavanja o mirovnom aktivizmu, govorila je o ljubavi prema pomaganju bez obzira na vjeru i naciju. Jedna naša sugrađanka koja ima mnogo iskustva u politici i značajno je društveno angažirana nam je držala predavanja o predrasudama o ženama u politici, o prisustvu žena u politici i prenijela nam je jedan generalni pregled koji nam je jako zanimljiv i koristan. Dovodila sam razne predavače i zdravstvene radnike, doktore, psihologe i psihijatere, ginekologe, i sl. Tako smo omogućili za naše građanke besplatna predavanja o zdravlju i besplatne

⁷ Ibadet može da podrazumijeva propisanu molitvu, kao npr. namaz, ali i dobrovoljnu molitvu i slavljenje Allaha. Također podrazumijeva zekat, post, hadž, istinit govor, te ispunjavanje emaneta.

preglede i terapije. Također smo to radili i u suradnji s drugim nevladinim organizacijama kao npr. 'Bistrica Livno', gdje smo na lokalnom nivou organizirali cikluse predavanja o karcinomu, o psihičkom zdravlju, i sl. U suradnji s 'Li-Women' organizacijom bile smo prisutne gotovo na svim njihovim edukacijama jer želimo biti dio društvenih promjena. Mi u sklopu Udruženja žena Medžlisa Islamske zajednice organiziramo savjetovanja o zdravlju i ginekološke preglede za sve građanke u Livnu, bez obzira na vjeru i naciju. “

O slobodi izbora načina aktivističkog djelovanja

Sestra Blanka kaže za sebe:

„Ja sam glazbenica i kroz glazbu pokušavam oplemeniti sebe i one s kojima radim. Glazba je uvijek ona koja ne poznaje granice, koja je izravno uključena i prodire u emocije ljudi. Tako sam i kao građanka i kao vjernica uvijek mogla kroz glazbu pričati bliže ljudima. Organizirala sam razne glazbene zborove, u glazbenim školama, u Katoličkom školskom centru i uvijek su tu prisustvovali svi učenici bez obzira na vjeru i naciju i svi su zajedno bili jako aktivni. Tako sam prepoznala jednog dječaka koji je bio napušten od roditelja, a bio je izrazito talentiran za sviranje violine i onda sam gledala otkriti kako da mu pomognem da se afirmira. “

Šejla na isto pitanje odgovara slijedeće:

„Najbolja sam iskustva imala kroz neslužbeni aktivizam, jer tada ne ispunjavate samo kvote ili neke statistike nego se tu ulazi iz ljubavi i empatije da budete dio dobra i što nakon toga osjećate veliko zadovoljstvo. “

„Tu se onda gase sve isključivosti, kako ja mogu primjetiti iz perspektive katoličke redovnice,“ primjećuje sestra Blanka i nastavlja:

„Jer pravi istinski vjernik, a ne samo vjernik krsnog lista ili vjernik islamske zajednice, nego vjernik dubine koji je svjestan darova koji je primio, on će drugačije promatrati drugoga, ako je neko istinski izabrao živjeti katoličku vjeru, temeljito, a ne samo izvanjski, s plaštom katoličke vjere

izvana, a iznutra to nije. Onaj ko je dobro izabrao shvatit će da ova naša planeta, ovaj naš svijet, ova naša Bosna i Hercegovina jesu zajednička kuća svima. Ja mislim da je problem u istinskom neživljenju vjere. Tako možemo čuti: Što da ja idem u crkvu kad onaj što je jučer bio komunista danas ide u crkvu? Tu vidimo da ne radujemo se jedni drugima zato što nemamo dubinu. A s druge strane, tu su različite grupe ljudi koji su altruisti, imaju u sebi taj dar humanosti, čisto ljudski dar humanosti, a takve ljude element vjere može još oplemeniti, dok neko neće biti vjernik ali hoće obojati i oplemeniti svojom humanošću, a ja svojom vjerom, pa ćemo imati jedan mozaik dobra, različitih boja. Ima zaista organizacija koje u sebi nemaju uopće nikakav vjerski predznak, ali toliko humano djeluju da čine čuda Božja. Svi mi možemo učiniti puno i možda za to platiti najveću cijenu, ali to je vrijedno pred Bogom i pred ljudima.“

Zaključna razmatranja

Prevladavanje teorija subordinacije i komplementarnosti u dominantnim javnim diskursima afirmira negativne rodne stereotipe i marginalizira položaj i ulogu ženskog mirovnog aktivizma kako u religijskoj tako i u sekularnoj sferi. Radikalna dualističko-binarna podjela na religijsko-sekularno dovodi do međusobne isključivosti sekularnih feministica i feministica teologinja. Javlja se isključivost i odbacivanje prema feministicama teologinjama i od strane feminističkih organizacija i religijskih zajednica. Takvo stanje ide u prilog patrijarhalno-hijerarhijskim strukturama, kroz koje se najlakše legitimizira izravno i strukturalno nasilje koje se ugrađuje u društvene strukture u obliku eksploatacije i represije, iz čega se dalje proizvodi kulturno nasilje, koje obuhvaća aspekte kulture kao što su jezik i religija koji ponekad svjesno ili nesvjesno legitimiziraju izravno i strukturalno nasilje. To uvelike opstruira proces izgradnje pozitivnog mira u Bosni i Hercegovini. Zato je važno uložiti sve potrebne napore za razvoj pluralističke paradigme koja afirmira religijsku i sekularnu koegzistenciju i potiče zajedničku suradnju. Također je važno raditi i na dekonstrukciji negativnih rodnih stereotipa koji kontinuirano blokiraju ostvarenje zakonom zajamčene rodne ravnopravnosti, te na kreiranju novih modela pomoću kojih će se i religija vratiti svojim korijenima, otkrivajući nove mogućnosti za izgradnju rodne ravnopravnosti. Uz holistički pristup potrebno je djelovati na etabliranju egalitarne teorije koja u ravnopravan položaj postavlja ženu i muškarca i naglašava jedinstvo u različitosti koje nije rodno uvjetovano.

Zato je važno da se o ovome ne uči samo iz knjiga, nego iz živoga iskustva, susreta i dijaloga (O'Neill, 2007.), a što su već odavno shvatile i na tome vrijedno rade žene mirovne aktivistice i građanke i vjernice, kojih je jedan skroman, ali važan primjer naveden u ovom radu.

Zahvala

Članak je nastao uz financijsku podršku Ekumenske inicijative žena iz Omiša, Hrvatska.

LITERATURA

- Anić, J. R. (2003.) „Više od zadanoga“. Žene u Crkvi u Hrvatskoj u 20. stoljeću. Split, Franjevački institut za kulturu mira, str. 502.
- Anić, J. R. i Spahić-Šiljak Z. (2020.) *Secularisation of Religion as the Source of Religious Gender Stereotypes, Feminist Theology* Vol. 28(3): 264-281.
- Berger, P. (2008.) „Desekularizacija sveta: oživljavanje religije i svetska politika“. Novi Sad, Mediterran Publishing.
- Bourdieu, P. (2001.) „Vladavina muškaraca“, Femnina, Podgorica.
- Bušljeta, A. i Šerić, M. (2011.) „I vjernice i građanke“; Zilka Spahić-Šiljak i Rebeka Jadranka Anić (ur.), Društ. istraž. Zagreb, Recenzije i prikazi, str. 271-290.
- Favors, J. E. (2001.) „Vodstvo za doba više svjesnosti“, Vedograf, Zagreb.
- Foucault, M. (1971.) „Poredak diskursa“, Editions Gallimard.

- Furlan Štante, N. (2019.) „Ženski glasovi in akcije v medreligijskem dialogu in religijski izgradnji miru v slovenskem kontekstu”. Poligrafi, Revija Društva za primerjalno religiologijo, Koper, Slovenija.
- Galtung, J. (1996.) „*Mirnim sredstvima do mira*“, Službeni glasnik, Beograd.
- Marot-Kiš, D. i Bujan, I. (2008.) „*Tijelo, identitet i diskurs ideologije*“, Fluminensia br. 2, str. 109-123.
- Nyhagen, L. (2017.) *The lived religion approach in the sociology of religion and its implications for secular feminist analyses of religion*, *Social Compass* 64(4): 497-499.
- O’Neill, M. (2007.) *Mending a Thorn World: Women in Interreligious Dialogue. Faith Meets Faith Series*. New York, Orbis.
- Spahić-Šiljak, Z. (2013.) „*Sjaj ljudskosti – životne priče mirotvorki u Bosni i Hercegovini*“. Sarajevo: TPO Fondacija.
- Spahić-Šiljak, Z. i Anić, R. J. (2009.) „*I vjernice i građanke*“. Sarajevo, TPO Foundation.